

Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşînên Osmanî û Sefewîyan de di Sedsala XVI û XVIIan de*

Kurdish Emirates in the Conflicts Between the Ottoman and Safavids in the 16th and 17th Centuries

Mehmet Rêzan Ekîncî**

PUXTE

Di destpêka sedsala XVIan de gelek mîrên Kurd li hember nêzîkbûna tehdîdên du hêzên mezin, ji dêvla ku di nav xwe de yekîtiyekê çê bikin û bibin dûgeleke serbixwe, alîyekî bihêz ê ku dê berjewendîyên wan biparêze, –bi tewreke pragmatîst- alîyê Osmanîyan tercih kirin. Mîrên Kurd ku di navbera Osmanî û Sefewîyan de mabûn, ji bo ku xweser/otonom bimînin, mecbûr man ji berjewendîyên wan re xebitîn. Di serî de digel ku ev terciha stratejîk, ev pêwendîya sîmbiyotîk bi awayekî rast xuya dikir jî, ji dawîya destpêka XVIan vir ve, him bi tehdîda Sefewîyan, him jî ji alîyê siyasetê navendîkirina Dewleta Osmanî ve serûbin bû. Rewşa mîrektîyan guherî û wan yeko yeko serxwebûna xwe ji dest da. Ezîz Efendîyê ku layihayek ji siltanî re amadekirî ye, ji ber rewşa mîrên Kurd, polîtîkayên Osmanî rexne dike. Herwiha Ehmedê Xanî jî ji alîyê Kurdan ve di heman rewşê de nêrînên Kurd tîne ziman.

Bêjeyên Sereke: Kurdistan, Mîrên Kurd, Seddê Sedîd, Herêma Tamponê, Hiqûqa Irsî, Ehmedê Xanî, Ezîz Efendî.

* Ev gotar, di vê bernameyê de hatibû pêşkeşkirin û nehatibû weşandin lê hatiye zêde û berfireh kirin: The 1st International Academic Conference on Kurds and Kurdistan in History-Kurds and Kurdistan in Ottoman Period (The History 2013), Apr 16, 2013 - Apr 18, 2013. <http://www.wikicfp.com/cfp/servlet/event.showcfp?eventid=25362&copyownerid=41768>. Spas bo mamosteyê min ê pêşî, bavê min Seydayê Mele Suleymanê Torî re ku wî; ziman, dîrok, çand û wêjeya Kurdî bi min da hezkirin û mamostetî bo min kir. Ne ji keda wî bûya, ne ev gotar dê hebûya ne jî xwendin û xebatên zanistî evqas xweş û bi kêf bûya.

** **Dr. End. Perw., Zanîngeha Mêrdînê, Beşa Dîrokê,** Asst. Prof., Mardin A. University, Faculty of Literature, Department of History, Mardin, Turkey. e-mail: merekinci@gmail.com ORCID: 0000-0003-3184-222X

ABSTRACT

Since the Beginning of the 16th century, the Kurdish Emirates had selected the Ottoman side in a strong pragmatist manner instead of lining up and establishing a unified state against the threat of the two great powers. The Kurdish Emirates, being caught in fires between the Ottoman and the Safavids, compulsorily complied with the interests of these two states in order to protect their hereditary rights and stay autonomous. Although this strategic choice and symbiotic relationship initially seemed correct, it failed due to both the Safavid threat and the Ottoman centrist policy since the end of the 16th century. The statues of the Emirates had gradually changed and they lost their independence. Aziz Efendi, one of the advisors of the Sultan Murad IV, criticized the policies implemented by the Ottoman government on the Kurdish Emirates in his report. The Kurdish intellectual Ehmedê Xanî, at the same time, criticized the same politics by the Kurdish side.

Keywords: Kurd Emirates, buffer zone, hereditary rights, Ehmedê Xanî, Aziz Efendi.

1. DESTPÊK

Şerefxan di *Şerefnameya* xwe de distûrek, mentîqek dixê nav nivîskarîya dîroka Kurdistanê. Hatiye tesbîtkirin ku di nivîskarîya dîroka Kurdistanê de pêşî wî karê hildaye li ser milê xwe û bi çav û ruhekî Kurdewar li ser mijaran rawestîyaye. Bi qasî tê zanîn dîroka Kurd û Kurdistanê heta heyama wî, ji ber ku li gor mentîqa kurdayetî nehatiye nivîsandin, bê xwedî û bê binyad hatiye fehmkirin. Pêdivî bi vî rengî heye ku dîroka Kurdan, ji dîroka neteweyên hawirdora wan were veqetîn û bi rihê Kurdewar li mijaran were nihêrtin. Hingê pêkan e perdeya reşahî ji ser dîroka Kurdistanê were kişandin û ew were rohnîkirin.

Gava di çerçoveya vî mentîqê de lê were nihêrin, têkilîyên Kurdan bi Kurdistanê û derdorên wê re, helbet dê pêdivî û giringîya bi çavkanîyên sereke yê mîna *Şerefnameyê* derkevin pêş. Di vî gotarê de ji destpêka têkilîyên Kurdan û cîranên wan ên ji serdema navîn heya destpêka împeratorî ya Sefewî û Osmanîyan, sedsala XVIan û XVIIan bi çavkanîyên sereke dê were nirxandin.

2. TÊKOŞÎNA HÊZAN LI SER XAKA KURDISTANÊ

2.1. Berî Osmanîyan Rewşa Kurdistanê ji Sedsala XIIIan Heya Sedsala XVIan

Di cildê yekemê *Şerefnameyê* de Şeref Xan, di navbera sala 1287-1596an de behsa dîroka Kurd û Kurdistanê dike (Şemsi, 2010, 46). Şeref Xan, bo sînor û kewşênê welatê Kurdan ku navê wê Kurdistan e; wekî nexşê wiha xêz dike: Ji ser qeraxên Der-yaya Hurmuzê ku dikeve ser Okyanûsa Hindî dest pê dike û ji wir xetek rast dikişê û tê heya digihîje herêma Meletî û Mereşê. Welatê Faris, Iraqa Ecem, Azerbeycan, Ermenîstana Piçûk û Ermenîstana Mezin dikevin milê bakurê vî xetê. Iraqa Ereb, Mûsil û Diyarbekir dibin başûrê vî sinorê (Şeref Xan, 2012, 101-102).

Şeref Xan sedema nivîsandina Şerefnameyê wiha dîyar dike: *“Hemî armanc û daxwaza min jî ew e ku, ew bîranînên xweş ên xanedanên mezin ên Kurdistanê, veşartî nemînin û neyin jibîrkirin.”* (Şeref Han, 1988, 14) Şeref Xan rihê neteweya xwe û dîroka gelê xwe yê Kurd derxistiye pêş. Bi vê nivîsê wî armanca xwe, wekî projeyekê li ber çavê şopînerên xwe raxistiye.

Gelê Kurd ji ber sedema rewşa xwe ya jeostratêjîk, bi sedan salan her dem dûçarê dagirkeran bûye û neçar maye ku bi wan dagirkeran re şer bike. (Şemsi, 2010, 68). Sedema dagirkirina van deveran, parvekirina Riya Hevrîşimê û Baharatê (Akdağ, 1995, 358) bû ku heta Keşfa Erdnîgarîyê, wê girîngîya xwe parastîye. Çunkî wê hingê rêya hevrîşim û beharatê di Kurdistanê re derbas dibû (Ardalan, 2011, 21-23).

Kurdistan ji serê dîrokê û bi vir ve, ji aliyê Pers, Romî, Îskenderê Mezin¹ (Campanile, 2009, 51-52), Sasanî (Lazarev; Mihoyan, 2001, 20-39), Bîzans, Selçûqî, Aqqoyunî, Qereqoyunî, Mogol (Safrastian, 2007, 41-43), Tatar (Tîmur) û paşî jî Faris û Osmanîyan (Aydeniz, 2012, 13-34) ve hatiye dagirkirin.

Kurdan di dema şerê Îran û Bîzansîyan de jî, li Kurdistanê mîna benedekê mezin li hember dijmin rawestîyan û wan Bîzans têk bir. Di dema dagirkerîya Ereban de jî ji ber berxwedana Kurdan, Ereban ji mecbûrî, ji bakûr ber bi başûr ve xwe vekişandin (Şemsi, 2010, 69).

Xanê gewre yê Mogolan Mangu di dema xwe de, ji birayê xwe yê piçûk Hulagû Xan re wiha ferman dida: *“Hemû serhildêran biperçiqîne! Hemû birc û kelehên li ser rêka xwe biherifîne!.. Bimeşe ji Turanê heta Îranê û gava te ew der girtin, derbasî Iraqê bibe; koka wan Lor û Kurdan bixerifîne, wan kelehên asê yê Kerdeh-Kuh û Lembeh-şer jî kavil û wêran bike ku li wan deran wan, bi talankirinên xwe hergav nerihetî dida ber rêwîyan...”* (Safrastian, 2007, 41-42). Li ser vê fermanê, Hulagu ji Tebrîzê berê xwe da Sûrîyeyê, li ser riya xwe wilayeta Colemêrgê, Cizîr, Diyarbekir, Meyafarqîn û Mêrdînê texrîbat û komkujîyêke bêhedd û hesab li Kurdistanê kir (Zekî, 2002, 114). Ev bûyer nîşan dide ku Kurd, wekî Mogolan ji bazirganan, an rêwîyên ku di sînorên welatê wan de derbas dibun bac distand û wekî gelek dewletan, wan jî êrîş dibir ser ên ku bi awayê bêdestûr derbas dibun. Lê mîna hemû dewletên din ên ku wan Kurdistan dagir kiribû, tehemmûla wan ji Kurdan re tunebû ku ew li welatê xwe serwext bibûna û bi vî şeklî wan nerazîbûna xwe nîşan dida. Piştî Mogolan jî, hema hema hemû dagirkeran di derheqê Kurdan de wiha şikayet dikir û wan ev yek jî, tim ji dagirkerîya xwe re wekî sedem/bahane nîşan dida.

Şeref Xan dibêje ku Kurdan di destpêka ss. XIan de li Diyarbekir, Cizîr, Dina-
wer, Şarezor (Erdelan), Loristan û paşî jî li eyaleta Şamê, Misrê û Îranê, hikûmetên

1 Îskenderê Mezin bi Darius re li Hewlêrê şer kir û wî, Darius têk birîye. Piştî vî şerî, ev bajar bi navûdeng bûye. Di wê demê de navê vî bajarî Arbelles bû ku niha wek Erbil/Hewlêr tê nasîn. (Binêrin Campanile, 2009, 51-52.)

serbixwe damezirandine û ji bilî wan jî nêzikî 46 heb mîrektîyên Kurdan hebûn (Şemsi, 2010, 70).

Gava Selçûqîyan di destpêka ss. XIIan de Kurdistan dagir kir û ev “împeratorîya eşîran” hema hema ji holê rabûbû. Di destpêka ss. XIIIan de Kurdistan, dûçarî dagirkerîya Xarzemşahî, Atabegên Azerbeycanê û Mogolan bûbû (Şemsi, 2010, 70).

Beşeke mezin a Kurdistanê ji ber dagirkerîya Mogolan², bi komkuji û koçberîyê wêran bû. Hinek ji eşîrên Kurdan ji ber van sedeman koçî Cezayîrê û Misrê kir (Jwaideh, 2009, 42-43).

Welat	Mîqdar/dînar
Gurcistan	400.000
Memleketê Rey	754.221
Arran-Mugan	820.000
Xûzîstan	1.100.000
Geylânât	1.220.000
Kurdistan ³	1.880.000
Mazenderan	2.370.000
Iraqê Ereb	2.500.000
Azerbeycan	2.600.000
Memleketê Rom	3.000.000
Iraqê Ecem	3.500.000
Fars	4.000.000
Xorasan	4.220.000

Bacên ku Kurdistan û welatên din, di bin mêtîngêhîya Mogolên Îlhanî de dane

-
- 2 Kurdistane, di bin mêtîngêhîya Mogolên Îlhanîyê de ji Mogolan re bac daye (Bnr. Baykara, 1988, 74-75. Baykara ji W. Hinz ew jî ji Risale-i Felekîye veguhêztiye/neql kiriye.; Bnr. Abdullah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî, Die Resâlû-ye Falakiyya, Weş. Walther Hinz, Wiesbaden 1952.)
  - 3 Em li ser sinorên Kurdistanê naxwazin gengeşeyekê derxin, me di vir de ji bo sînor û hesabê baca Kurdistanê ji Şeref Xan agahî girt ku wî, di *Şerefnameya* xwe de ji bo sînor û kewşênê welatê Kurdan ku navê wê Kurdistan e; wekî nexşê weha xêz kiriye: “*Ji ser qeraxên Deryayê Hurmuzê ku dikeve ser Okyanûsa Hindî destpê dike û ji wir xetek rast dikişê û tê heta diğihîje herêma Meletî û Mereşê. Welatê Faris, Iraqa Ecem, Azerbeycan, Ermenîstana Piçûk û Ermenîstana Mezin dikevin milê bakurê xê xeta han. Iraqa Ereb, Mûsil û Diyarbekir dibin başûrê vî sinorê han*” (Şeref Xan, 2012, 101-102) Ji ber vê yekê di hesabê baca Kurdistanê de van welatan hat hesabandin: Lorê mezin û biçûk: 320.000+280.000 dînar, Kurdistan: 300.000 dînar, Wîlayetê Ermen (Bargirî, Xelat, Erdîş, Bidlîs, Milazgir, Xinûs): 540.000 dînar, ev bajar li gor hesabê Mogolan di nav welatê ermen de hatiye hesabandin; lê li gor îro wek bajarên Kurdistan tînen nîrxandin, Diyarbekir: 340.000 dînar, Tev dike: 1.880.000 dînar.

(H. 750/M.1350)

Ev jimareyên jorê, budçeya Mogolên Îlhanî ya sala 1350yî nîşan dide. Bi rastî di vê hesabê de para Kurdistanê îhtimal e ku kêma xuya dike, ji ber ku sînorên Kurdistanê wekî îro tam ne dîyar in û dibe ku hinek bajar, bajarok û perçeyên wê di nav welatên din de hatibe nîşandayîn. Herwekî din ev rewşa ha, qîmeta Kurdistanê diçespîne ku ji bo mêtîngeran ne tenê bi erdnîgarîya xwe yê stratejîk, herwiha ji aliyê aborîya xwe ve jî roleke girîng dileyîze.

Pişti ku Mogolan hêza xwe wenda kir, di zemanê berîya ku hêza Sefewîyan berz bibe, li Kurdistanê berzbûn û daketina hêzên dû xanedanên Tirkmenên Aqqoyunî û Qereqoyunîyan hat dîtîn. Sefera Rojava ya Tîmurleng jî rastî vê demê hatiye (Jwaideh, 2009, 42-43). Beriya ku Tîmur dest bi sefera xwe ya Rojavayê bike di pêşîyê de Hindistan û welatê Tacikan (Îranî) bi dest xist (De Clavijo, 1993, 19). Hingê di sefera Rojavayê de Tîmur digihîje Kurdistanê, dixwaze Wanê bistîne. Li ser vê yekê di sala 1386an de mîrê Hekarîyê Îzzeddîn Şêr bi hewla xwe ya dawî, Keleha Wanê li hember Tîmûr parastibe jî, di dawîyê de neçar dimîne ku kelehe teslîm dike (Şeref Han, 1988, 80-81).

Tîmur sal 1394an heta Cizîrê tê û mîrê Cizîrê Îzzeddîn, vebestîya/tabîê wî dibe. Lêbelê dema ku ew jî bo sefera xwe ya welatê Ereban piştgirî jê dixwaze, Mîr Îzzeddîn vê yekê napejirîne. Li ser vê yekê jî Tîmur Cizîrê bi dest dixê û tar û mar dike (Şeref Han, 1988, 104-106).

Di ss. XVan de Tîmur, Eyaleta Diyarbekrê bi statuya *tiyul*⁴ dide Begê Aqqoyunîya Tur Elîyî. Piştî wî 1453ê di dema Uzun Hasanê Aqqoyunî de ew desthilatdarîya Diyarbekrê bi dest dixê û di dema wî de jî mîrektîya Kurdistanê tê hilweşandin û wêrankirin (Şemsi, 2010, 71).

Pişti dema Tîmur, li ser xaka Kurdistanê têkoşîna dema Aqqoyunîyên sunnî û Qereqoyunîyên ku meyla wan bi ser şîitîyê ve bû, dest pê kir. Her duyan jî siyaseta jîholêrakirina mîrektîya Kurdan û li şûna wan bicihkirina Begên tirkmenan meşand. Lewra di vê demê de jî Kurdistan tenê texrîb nebû, di heman demê de eşîr û mîrektîyên Kurdan di navbera siyaseta du hêz û dubendiya mezhebî de hate perçiqandin û hilweşandin (Aydeniz, 2012, 43-49).

2.2. Têkoşîna Osmanî û Farisan Li Ser Xaka Kurdistanê di Sedsala XVIan û XVIIan de

Di ss. XVIan de bûyereke girîng a ku rewşa Kurdistanê guhart, çebû. *Riya Hevrîşimê* ku dewlemendiyeke Kurdistanê bû, bi saya tercihkirinên riyên deryayî

4 *Tiyul*, wekî sîstema tîmar e. Di dîwela Osmanî de sîstema tîmar bi vî şeklî dihat meşandin: Dahatîya cihekî jî ber bergîdana xebata dîgelê jî erkedaran re dihat dayîn. Bi vî şeklî dîgelî, pere jî xezîne dernedixist û xebata xwe jî dimeşand. (Bnr. Ekinci, 2012, 27, têbinî: 2.)

yên ku hatine dîtîn re, giringiya xwe wenda kir. Ji ber sedema wendabûna vê aboriyê, du împatoriyan, Osmanî û Sefewî, neçar man ku sînorên xwe dirêjî heya nav erdnîgariya stratejîk a Kurdistan bikin (Ardalan, 2011, 44). Vê rûdanê roleke girîng leyîst û di wendakirina serxwebûna mîrektîyên Kurdan de pêvajoyeke nû vekir.

Di destpêka sedsala XVIan de Şah Îsmail gava paytexta Aqqoyuniya Baxdad stand û paşê Aqqoyunî ji nav dîrokê wenda bûn (Aydeniz, 2012, 156-157), Kurdistan vê carê jî dûçarî pevçûnên sunnî-Osmanî û şîî-Sefewî bû.

Mîrên Kurdan li hember dûgelên bihêz xwe mecbûrî xizmetê dikirin; lêbelê li hember dûgelên qels mîna hikimdarên serbixwe tevdigeriyan. Di ss. XVIan de jî rewşa Kurdistanê wekî berê bû, di navbera mîrektîyan de şer berdewam bû û vê yekê nedihîşt ku bigihîjin yekîtiya xwe (Şemsi, 2010, 72).

Şah Îsmailê I. ê Sefewî sala 1505an, bi derfeta neyebûna mîrektîyên Kurdan, bi berdewamî êrîş dibirin ser mîrektîyên Kurdan. Di wê demê de 12 hikimdarên Kurd ku di nava wan de Mîrê Cizîrê Şah Alî jî hebû, ji bo tabîyetê çûn Xoy û Tebrîzê. Lêbelê Şah Îsmail ew hemû girtin û avêtin zîndanê (Şeref Han, 1988, 105-106). Tevgerên dijminahî yê Şah Îsmail ên bi vî rengî, pêneewlehîyê mîrên Kurdan jê re zêde kir.

Êrîşa yekem car Şah Îsmailê Sefewî bi ser nahîya navenda Mukrîya Saucbulaqê (Mehabad) bû (Şemsi, 2010, 73). Dûv re eyaleta Diyarbekir, mîrektîyên ku giredayî wê Egil, Musul, Sencar, Mêrdîn, Erzîncan, Xarpêt, Ercîş û mîrektîyên din bi şer bi dest xistin. Mîrê Çemişgezekê Hacı Rûstem bê berxwedan teslîm bû. Şah ji bo dagirkirina eyaleta Cizîrê artêşa xwe digel ku 3 caran jî şand, dîsa Mîrê Cizîrê Mîr Şeref ew têk bir (Şeref Han, 1988, 105-106).

Siyaseta Şah Îsmail a çewt ku bi tevahî-hebskirina mîrên Kurdan ku diçûne ba wî li Tebrîzê û rûniştandina serdarên xwe di şûna mîran de û helwestên zilimkarî ya serdaran li ser Kurdan, li Kurdistanê li hember Sefewîyan acizîyek çêkir. Di vê pêvajoyê de di navbera Kurd û qizilbaşan de nakokîyên olî zêde bûn. Ji bêzarbûna tevgera zilimkarîya Qizilbaşan hinek mîrên Kurdan, berê xwe da Osmanîyan (Şeref Han, 1988, 105-106, 200).

2.3. Peymana Hikimdarên 1514

Di destpêka ss. XVIan de mîrên Kurdan ji bo parastina xwe ji ber ku yekîtiya navendîbûna xwe negihîştandibûn, li hember êrîşan, xwe neçar hîs dikirin ku piştî xwe bidin yekî ji wan du cîranên xwe yê bihêz, Sefewî an jî Osmanîyan. Tabî'î/siruştî bû ku meyla gelek ji wan mîrên Kurdên ên sunnî, bi bal Osmanîyan ve bû (Şemsi, 2010, 73).

Di vê demê de mîrên Kurdan hîn bûn ku armanca Siltanê Osmanîyan Selimê Iem (Yavuz) dagirkirina hemû Îranê ye. Ji ber vê yekê Mewlâna Îdrîs (Îdrîsê

Bedlisî) ku di navbera mîrên Kurdan de gelek bi qedr bû û di heman demê katibê Aqqoyunîyan bû, hewl dida ku mîrên Kurdan û siltan nêzikî hev bike..

Hinek mîrên Kurdan digel nêzîkbûna bi alî Selîmê I. "*welayeta xwe ya mîratî/ irsî: hiqûqên xwe yên mîrektîyê*" fikirîn ku di bin temînatê de bibe. Bawerîya wan ew bû ku bi vî awayî ew mafên xweserî ji Siltanî wergirin. Ji ber vê yekê jî tevî hikimdar û mîrên Kurdistanê 25 kesî, bi riya Îdrîsê Bedlisî, bi Siltan Selîmê I. re bi daxwaznameyeke (arîza)⁵ re vebestbûna xwe ragihand (Yaşın, 2011, 74). Mîrên Kurdan di vê daxwaznameya xwe de rewşên xwe bi vî rengî dianîn ziman: "...eşîr û milûkên ekrad cure cure ne. Em di yekîtîya Xwedê Te'ala û di ummeta Muhammedî de hevgirtî ne. Ne pêkan e ku em di mijarên din de hev û din bigirin. Sunneta Xwedê wiha carî bûye⁶..." (Şeref Han, 1988, 22; 334; Yaşın, 2011, 74-75).

Mîrê Cizîrê Şah Elî Beg û hikimdarê Bedlîsê Mîr Şeref, ji dema ku vebestî Selîmê I. bûn û bi şûn ve, wî kişîşandin ku ew Diyarbekir, Ermenîstan û wilayetên Azerbeycanê ji destê Qizilbaşan bistîne (Şeref Han, 1998, 106). 1514an de Selîmê I. tevî van hikimdarên Kurdistanê ku vebestî wî bûn, di şerê deşta Çildêranê de Şah Îsmâîl têk bir. Li ser vê yekê Îdrîsê Bedlisî ji ber ku "*welayeta irsî*" ya mîrektîya Kurdan cardin ji destê Qizilbaşan bistîne û vegeerîne xwedîya wan ê berê û Diyarbekirê ji destê walîyê Sefewî Qera Xan bistîne, bi boneya tayînkirina payeya mîrêmîran (BeglerBeg) raporek pêşniyarî Siltan Selîmê Iem kir. Siltan ev pêşniyar bi erênî bersivand go: "*Ji nav hikimdar û mîrekên Kurdistanê ku tê peywirê karibe hilde ser milê xwe û yê ku hemû mîrên Kurdan bi rê ve bibe hilbijêrin.*" Vêca Îdrîsê Bedlisî li ser vê jî Siltan re wiha rapora xwe bersivand çawa ku berê mîrên Kurd di nameya xwe de gotibûn: "*Mîrên Kurd li ser bijartina mîrêmîran li hev nakin, a rastî jî alîyê Siltan ve kesekî wiha were hilbijartin dê baştir bibe*". Pişt re Siltan ji bo mîrêmîrantîya Diyarbekir û Arteşa Kurdistana Giştî re, Mehmed Axayê serçavuşan ku bi navê Biyikli Mehmed dihate zanîn tayîn kir. Dûv re jî di şerê bûyî de serwerê Sefewî Qera Xan hat kuştin û arteşa wî jî nêzikî Qoçhisarê belav bû (Dinêser/Qoser/Kiziltepe). Bi vî awayî nîveka destpêka sedsala XVIIan de hinek mîrektîyên Kurdan ên bakûrê rojavayê Kurdistanê ketin venêriya hikumeta Osmanî. Siltan Selîm, ji bo demekê, erka *parastina sînorên* Osmanîyan da Mîr Şeref. Vê rewşê di dema Siltan Suleyman de jî berdewam kir. Gava Mîr Şeref ev peywir bi cih dianî, him dilê Sefewîyan, him jî dilê Osmanîyan xweş dikir. Heta dema Şah Tehmasb wisan berdewam kir (Şeref Han, 1998, 334-336; Şemsi, 2010 78-81).

5 Nivîsara vê nameyê bnr. Yaşın, 2011, 74,75.

6 Ev gotin, gotina Mîrên Kurdan bi xwe ye; lebelê Şeref Xan ji pirtûka *Tacu't-Tewarîx* a Mewlana (Xoce) Sadeddin çavkanî nîşan daye û ji wir girtiye û xistiye nav *Şerefnameyê*. Li alîyekî din wusa xuya dike ku Mewlana Sadeddin ev malûmat ji nameya mîrên Kurd ku ji Selîmê Iem re şandîye girtiye (Şeref Han, 1988, 22; ji bo name bnr. Yaşın, 2011, 74-74).

Siltan Selîmê I. ji bo xebatên girêdana Kurdistanê, bi xelatên zêde dilê Îdrîsê Bedlîsî xweş kir. Wî 17 al û dîyarî ji bo bide mîrên Kurdan şandin. Sala 1514an Îdrîsê Bedlîsî bi navê siltan *Peymana Hikimdaran* girê da, digel 8 hikimdar û 25 mîrên Kurd ku di nav de ev hikimdar hebûn: *Hakimê Cizîre Şah Elî Beg, Hakimê Heskîfê Melik Xelîlê Eyyûbî, Hakimê Bedlîsê Emîr Şeref, Hakimê Namranê Ebdal Beg, Hakimê Sasonê Elî Beg, Hakimê Xîzanê Emîr Dawûd û Mîrên Diyarbekrê*. Bi kurtasî jî ev şert hebûn⁷ (Şeref Han, 1988, 334; Xocê Sadeddîn, 1279, C. 2, 326; Ardalan, 2011, 44, têbinî 95; Şemsi, 2010, 83-84; Yaşın, 2011, 80):

1. Mîrên Kurd dê erdên xwe wekî berê bi ser “*hiqûqê irsî*” bi rê vê bibin.
2. Dema şer bi hêzen xwe ve dê tevî hêzên Osmanî bibin.
3. Salê carekê bi navê xelatê dê parek bac bidin.

Kurdistan di sala 4 Mijdar/Çirîya Paşîn 1515an de bi navê Eyaleta Diyarbekrê bi 37 lîvayan/senqaqan ve hat parvekirin (Ekinci, 2010, 490; Baykara, 1988, 88):

1	Lîva-î Amîd	9	Lîva-î Gêxî	17	Lîva-î Çermûk	25	Lîva-î Cizîr (H)	33	Lîva-î Poşâdi
2	Lîva-î Kemâh	10	Lîva-î Çemîşgezêk	18	Lîva-î Heskîf	26	Lîva-î Hîzan	34	Lîva-î Hâcuk
3	Lîva-î Xarpêt	11	Lîva-î Hezo	19	Lîva-î Cere	27	Lîva-î Siverek	35	Lîva-î Sîncar
4	Lîva-î Rihâ	12	Lîva-î Atak	20	Lîva-î Çapaxçur	28	Lîva-î Berdînc	36	Lîva-î Aşîret û ûlûs
5	Lîva-î Erebgîr	13	Lîva-î Palû	21	Lîva-î Fusûl	29	Lîva-î Haytan	37	Lîva-î Genc
6	Lîva-î Erxenî	14	Lîva-î Silêmanî	22	Lîva-î Hîlwan	30	Lîva-î Zerîkî		
7	Lîva-î Îspîr	15	Lîva-î Brecîk	23	Lîva-î Bidlîs	31	Lîva-î Mûsil		
8	Lîva-î Baybûrd	16	Lîva-î Gêl	24	Lîva-î Sason	32	Lîva-î Şankûş		

7 Di hejmara mîran a nav Peymana Hikimdaran û dîroka bûyeran de tevlihevî heye. Hesabê hikimdaran ku mîrên Diyarbekrê 2 kes bin, hingê dibe 8: Şeref Xan hejmara mîran 20 kes, Xocê Sadeddîn jî 25 kes nişan dide û dibêje ku: “*Van 25 mîran civîneke mezin li dar xist û di nav xwe de yekîtîya xwe çê kirin ku ji bo padişah ji dil û can bixebitin li hember dijmin (Sefewîyan)*” (Xocê Sadeddîn, 1279, C. 2, 326). Mihemed Emîn Zekî, Peymana Hikimdaran 1514 (920ê koçî); Yaşın jî 1517 nişan dide (Yaşın, 2011, 80). Tê fehm kirin ku cudayiya hêjmar û dîrok, ji van sedeman pêk te: 1. Destnişankirina Şerêfxan a hevgerîna 20 mîrekan beriya şerê Çildêranê pêk hatiye ku ji aliyê wan ve Îdrîsê Bedlîsî bi siltan re tê şandin, ji bo ku ew bi siltan re tevbigerin. Bi vî şekî ev Peymana Hikimdaran naye hesabandin. 2. Hinek mîrên Kurdan hene ku hêj di navbera şah û siltan de bê biryar in ku aliyê xwe diyar nekirine. Piştî şerê Çildêranê ku siltan, şah têk dibe û şûn de ew jî cîyê xwe li cem siltan digrin. Li ser vê yekê 1514an de ev peyman tê giredan. Lewra dîroka 1514 rast dixuye.

Parvekirina Pêşîn a Rêvebirina Kurdistanê 1515⁸

Bi awayê berdewamîya bi sed salan, hewla serxwebûnxwazîya mîrên Kurd, di nav vê pêvajoyê de gav bi gav, di bin rêvebirina navendîkirina Osmanî de helîya çû. Peymana dema Siltan Selimê I. hat jibîrkirin. “*Hiqûqa irsî*” ya li ser erdê mîrên Kurd êdî ji destê wan hat girtin. Rêvebirina Kurdistanê ma li ber însafa paşayên Osmanî ku li hember Kurdan, bi hiqûqîya bêsinor tev digerîyan (bnr. Rapora Azîz Efendî û Zekî, 2002, 124).

Siltan Suleymanê I. jî dema xwest ji bo şerê Îranê derkeve, bi nîyeta xeza û cihadê ji mîrên Kurdan re peyama vexwendinê şand ku wan bi wî re bihatina şerî, dê wî ew erdê wan wekî “*yurtluk-ocaklik*” / “*welatî-milkane*” bida wan (Ünal, 2006, 284)⁹. Piştî van şerên han ku ew tevlî arteşê wî bûn, fermanek derxist sozê xwe anî cih. Di vê fermanê de îmtiyaz û mafên mîrên Kurdistanê nas kir, wiha rêz dikir¹⁰:

“...Dem a min Serleşkerê xwe yê Sultan İbrahîm Paşayê ji welatê rojhilat re şand, wî bi mîren Kurdistanê re mişawere kir û îtîfaqên wan stand û di şûn de ketin wîlayeta Azerbeycanê. Di destê Şahê şeytanan bajarê Tebrîz û di dora wî de çiqas keleh hebûn hemû standin. Di van şeran de pir hevalbendî û mêranîyên mîrên Kurdistanê hatine dîtîn. Serleşkerê min di warê olî de îstîqamet û mitaba’at, dilawerî û sedeqeta wan gihîştandiyê min. Ji bo bergîdanê, îxlas û xatîrên wan, welatên wan ku ji berê ve di destê wan de bû û niha di nav milk û eyaletên min de ye ji min xwestin. Min jî ji mîrên Kurdistanê re kelehên eyaletên wan bi beratê nivîs û morkirî ji wan re bi şefqata xwe da wan. Ew tevî wan keleh, bajar, gund, mezra û hemû mehsulên xwe ve min ji wan re û kur û kurên wan re wekî milkên tam da û min got: Madem li ser ola Îslamê ne ruvê xwe û ji text û dûgela min venagerînin û gîredayî bin, ji saltanata kurên min û xelîfe, wuzera, mîrêmîran, ume-ra, mutasarriifînê emwal û muhassilên mubaşîrên a’malê tu kesî li dû min bîn jî, her çî dibe bila bibe û bi çî sedemî û bi çî rengî ji destê wan neyê standin li wan êrîş neye kirin. Ev emrê min ê gewre bila neyê xerakirin, guherandin û dagerandin û ew kur bi kurê xwe nîfş bi nîfş li ser milkîyetê xwedî bin. Li ser vê milknameyê humayûna min ve eyaleta wan kesan, ger kurekî wî hebe jê re ku zêde kurê wî hebe bi kîjan re dixwazin jê re ku keleh û cihên xwe di nav xwe de xwastin belav bikin, an bi şeklekî din çawa dixwazin bixwazin mîrên Kurdistanê bi çî şeklî guncan dîtîbin ên ku milk gihîştibe destên wan heta dawîya dinê xwedîyê milkê xwe bibin. Ger tu kesî bi destûr û hêza Xwedê ji malbatên wî mîrî nema be, heta hingê ji xerîban re neyê dayîn û mîrên Kurdistanê bigihîjin li bal hev û

-
- 8 Navên lîvayên Kurdistanê bi Kurdî hatiye rastkirin. Lîva bi wateya sencaq e di sistema rêvebirina Osmanî de. bnr. Sertoğlu, 1992, 20.
- 9 Her wiha ramanên li ser ji bo pêkhatina yurtluk-ocaklikê çend parçe yên Kurdistanê bidin ber hev. Bayraktar, 2015; Çiftçi, 2015; Alanoğlu, 2017; Çağlayan, 2017.
- 10 Ev ferman bi du pelan pêk te. Me ev pelik bi kurtasî wergerand. bnr. Pêvek 1.a. û 1. b. Topkapı Sarayı Arşivi E 11969.

bişêwirin û bi yek biryarî kîjan mîr, an mîrekî layiq bibînin ew milk/erd jê re bê dayîn. Ez sond dixwum bi yekîtîya Xwedê û bi rûmeta giştî ya fexrê du cihanê –silaxê Xwedê li ser be- û ji bo mafê rîsaleta wî ku madem mîrên Kurdistanê li ser vê peymanê bi ew dostê min re dost; bi dijminê min re dijmin dibin, wê demê ev fermana şerîfê min neyê guhartin. Ji lawên min ên pişt min re emr û wesîyeta min ew e ku kesek ji wan, emrê min xera neke û kî wê emrê min xera bike, ew li bal Xwedê sûcdar û zilimkar e. Lêbelê ew mîrê Kurdistanê jî li kolana dilsozî û îstîqametê bin û pêwendî ya karê dûgelê de bi mîrêmîranan a Diyarbekrê û Bexdayê û mîrên Kurdistanê yekdîl û yekrê bixebitin û ger dijmin hat, digel leşkerên xwe, bi leşkerên min re alîkar bin. Li gelê di bin rêvebirina xwe de re zilim nekin û li dijî şer'a şerîf tev negerin. Ji lawên min kî pêşî ji bo seltenet û xîlafetê gihîşt û rûniştibe, jê re bibin tabî. Ew lawên min ê ku di derxêyê seltenetê man e jî, dijmin nas bikin û çî hawar bixwazin jî nepejirînin û neçin alîkarî ya wan."

Siltan Suleymana I. mafê mîrektîyê yê mîrên Kurdan bi bergêdana tevlibûna cihadê ya li hember Sefewîyan wekî di dema Selîmê I. careke din nas kir; lêbelê li vê derê bi eşkereyî wekî qanûn dihat fermankirin¹¹.

Wekî tê dîtîn, him şahên Sefewîyan, him jî siltanên Osmanîyan, şerên dagirkerîyên ku li hember hev dimeşandin, navê "cihad"ê lê dikirin û di navbera xwe de Kurdistan kiribûn qada şerê berjewendîya xwe. Rijandina xwîna Kurdan ewên ku tekoşîna man û nemana jiyana xwe didan, bi siruştî dihat wateya bicihanîna "ahkamê olî" (Şemsi, 2010, 94).

Cîrana bi du dûgelên mezin re, jiyana Kurdan tarî dikir û ew ber bi birçîbûnê ve dikişkişandin. Di vê rewşê de Osmanî û Sefewî ji bo ku bigihêjin armanca xwe ,berê eşîrên Kurdan didan hev. Sala 1551ê di dema Suleyman I. de Osmanîyan berê eşîra Mahmûdî da eşîra Dunbulî ya herêma Xoyê û serokê eşîrê Hecî Begê Dunbulî hat kuştin. Ji bo bersiva vê bûyerê, Şah Tehmasbê I. Me'sum Begê Sefewî û Şemseddin Xanê Bedlisî şand talana Kurdistanê. Çi ji alîyê Osmanîyan ve çi ji alîyê Sefewîyan ve, ji bo Kurdan bêperwa tevdigerîyan. Hikûmeta Siltan sereşîrê ku ji bo parastina sînora peywirdar dikir, navê "Şah" lê datanî; Şahên Sefewîyan jî, ji bo heman peywirê sereşîrekî re navê "Siltan" lê datanî. Ev yek di kodên ramanên serdestan de bi rengê ku *Kurd nabe şah an siltan*, ewan biçûk dixistin û tinazê xwe bi wan dikirin. Di rewşên wiha de Kurd, dem bi dem heta hewlên xwe bi destxistina serxwebûna xwe re têdikoşîyan (Şemsi, 2010, 95-97).

11 Ji bo statuya mîrên Kurdistanê di dema Selîmê I. de heta niha wekî vê fermanê, fermanek n - hatiye gihîştin destê lêkolîneran; lêbelê tê zanîn ku di arşîvên Osmanî de roj bi roj pelikên nû têne tasnîfkirin. Pêkan e pelikekî wiha derkeve. Ji xeynî vê dîsa tê zanîn gava li pişt mirina siltanekî, siltanekê nû bihata, ew pelikên qanûnan, fermanan û tayînan bi morên xwe dişand ku destguhartina desthilatdarî bi vê yekê bihata fehmkirin. Herwekî din jî Sultan Suleymanê Iem, wekî Qanûnî tê naskirin, ji ber ku wî di nav dûgelê Osmanî de, wekî qanûnên mafên Kurdan, gelek qanûn derxistine, zexm kiriye û daye nivîsandin.

Her du dûgelan jî ji bo armanca xwe mîrên Kurdan bi kar dianîn û tu berjewendîyên Kurdan, di wan armancan de tunebû. Di dema Siltan Muradê III. de bi armanca dagirkirina Azerbeycanê, hakîmê Wanê Xusrev Paşa (Xosro) yek ji mîrêkên Kurd, mîrê Hakkarîyê Mîr Zeynel Beg û Hesên Begê Mehmûdî şandibu (Şemsi, 2010, 36-38).

Dîsa dema di Siltan Muradê III. de, sala 1577-1587an, di seferên Gurcistan, Şîrvan û Azerbeycanê de Mîrê Bedlîsê bi tevlibûna van seferan Mîr Şeref sedeqeta xwe bi siltan re dipeytand. Wisa nekira, ji bo parastina mîrektîya xwe, dê ji xezaba siltanî, ewle nebûya. Herwiha divîyabû mîrektî ji bav ber bi zarokan ve derbas bibûna; lê ji destpêkirina heyama Siltan Murada IIIem û vir ve mîrektî, yan bi bergîdanka/muqabila pereyên pir weraseta/mîratgirîya rastî/esil re dihat firotin, an jî ji zadeganên Osmanîyan re dihat dayîn. Ev yek di nîveka despêka sedsala. XVIIan de bi encama siyaseta wan bû li Kurdistanê tayînkirina mîrêmîran/beglerbegî û mîran (Şemsi, 2010, 110-111 û Azîz Efendî, 1209).

Mîrêmîranê Mûsilê Ali Paşa, dê mîrektîya Hezoyê bidaya mîratgirê wî ya rastîn Muhammed Begê; lê çavê wî bi dayîna dîyarîyan tîr nebûbû (Şeref Han, 1988, 164-166). Di dema Muradê IIIê de Mîrê Hîzanê Hesên, ketibû bin gelek deynan û neçar ma milkên xwe yê du gundên dewlemend ên Hîzanê, ji bo dayîna bertîlê, firotin erkekarên dûgela Osmanîyan. (Şeref Han, 1988, 173-174 û bnr. Azîz Efendî, 1209).

Bi zêdebûna tehdeyên li ser Kurdan, ji aliyê erkekarên/memûrên şah û siltan, eşîrên Kurdan serê xwe hildidan. Bacên giran, mîrên Kurd ji hêz dixist, bi nedayîna bacan îdam dihate kirin û mal û milkên wan jî ji wan dihate standin. Ev yek dibû sedema serhildanan. Şah Tehmasbê I. her sal ji mîrê Loristana mezin bacê 10 hezar hêstir dixwest. Şah ji Mîr Mihemedî yê ku di perçeyekî Loristana biçûk de mîr bû, bacên giran lê biribû. Mîr Mihemedî bacê neda û digel esîlên 100 lorî ve li Keleha Elamûtê hat hebskirin. Ev bûyer jî bû sedema serhildanê (Şemsi, 2010, 108,115).

Di nav mîrên Kurdan de peymanan di nav hikimdarên morkirî de Mîrektîya Erdelanê cih negirtibû û mor neavêtibû bi Peymana Hikimdarên. Mîrê Erdelan Mîr Beg, gava Osmanîyan li Çildêranê 1514ê de digel Sefewîyan tîkbiribû jî, wî ew dîrbûna/mesafeya xwe parast. Bi ser de 1534an de gava Siltan Suleyman bi pejirandina vebestîbûna hin walî, mîr û pismîran de hatibû Tebrîzê jî dîsa guh nedabûyê. (Ardalan, 2011, 44, tîbînî: 95; Safrastian, 2007, 46). Herwiha tenê Mîrê Erdelanê Mîr Bega mabû ku serxwebûna xwe diparast. Carinan bi nêzî Farisan; carinan jî bi nêzîkî Osmanîyan re hikmê xwe berdewam dikir; lêbelê bi piranî jî wî ew nas nedikirin. Vê mîrektîyê, serxwebûna xwe ya di nav du imperatorîyan de heta 1639ê Peymana Qesra Şîrîn/Zohabê ku di navbera Osmanîyan û Farisan de hat morkirin, domand. Bi vê peymanê, keleha dawîyê ya çand û bajarvanîya kevnar a Kurdan, Mîrektîya Şarezorê/Erdelan jî ji hukum diket (Ardalan, 2011, 44,50,51).

Bûyereke din a girîng ku di sala 1608an de pêk hatibû, ji aliyê Kurdan ve wekî destan hatiye nasîn *Destana Keleha Dimdimê ye*¹². Emîr Xanê Çengzêrîn ye ku ji eşîreta Biradostî ya Mukrî ye, ji Tirkan aciz bûbû; lewre diçe ba Şah Ebbas. Wî mîrekîya wî li ser Biradostîye nas kir û di şûna Keleha Dimdimê ya berê de jî, jê re cih dide, ew jî dest bi avakirina keleha dîke. Şah Abbas ev wek fersendek bi kar anî ji ber wî jî, ji Tirkan aciz bûbû û dixwest piştgirîya Kurdan, li hember Tirkan bi kar bîne. Bi ser de Kurd û Tirkman, Ecem bibin reqîbên hev; da ku Şah bikaribe siyaseta xwe li ser van hemûyan bi hêsanî baje. Lê piştî demekê, ji ber hesûdî ya birokrat û mîrên şîyan û dubendîtiya mezhebî û netewetî, gilîyê wî li bal Şah kirin û ew jî ji destûrdayîna kelê poşman bû û Mîr jê xwest ku dest ji vî karî berde; lêbelê Mîr keleha xwe temam kir. Pê re jî êrîşên Şah dest pê kir û eşîrên Bradostî, bi cengawerî û gernasî keleha xwe heta mirinê parast (Açar, Gümüş, 2018; Zeki, 2002, 133-142).

Siltanên Osmanîyan ¹²	Şahên Sefewîyan ¹³
Selîmê I. 1512-1520	Îsmailê I. 1501-1524
Suleymanê I. 1520-1566	Tehmasbê I. 1524-1576
Selîmê II. 1566-1574	Îsmailê II. 1576-1578 Muhammed Xodabenda 1578-1588
Muradê III. 1574-1595	
Mehmedê III. 1595-1603 Ehmedê I. 1603-1617 Mustafayê I. 1617/18-1622-/23 Osmanê II. 1618-1622	Ebbasê Mezin I. 1588-1629
Muradê IV. 1623-1640	Şah Safiyê I. 1629-1642
Îbrahîm 1640-1648	Abbasê II. 1642-1666
Mehmedê IV. 1648-1687 Suleymanê II. 1687-1691 Ehmedê II. 1691-1695	Suleymanê I (Safiyê II.) 1666-1694

Desthilatdarên Osmanî û Sefewî Di ss. XVI û XVIIan de

12 Ev destan bi navê “Beyta Dimdim” di Dîwana Feqiyê Teyran de jî cihê xwe girtiye ku ew nivîsan - iye tê pejirandin (Dêreşî, 2011, 175-188).

13 Sakaoglu, 1999.

14 Ardalan, 2011, 46.

2.4. Ezîz Efendî û Seddê Sedîd¹⁵- Xwedîtîya Mîratî/Irsî

Di dawîya sedsala. XVIan de Osmanîyan ji bilî dewama pîrsgirêkên hindurîn, ji 1623 heta 1631ê Xusrew/Xusro Paşayê ku di sînorên Osmanî û Îranê de bû, ji alîyê Osmanîyan ve tu serkerkeftin bi dest nexistibû. Di dîgela Osmanîyan de dema Siltan Muradê IVan li ser rûdana pîrsgirêkên pîralî, burokratên dewletê dest bi hewla çareserkirina van pîrsgirêkan kiriye. Hinekên wan jî, ev pêşnumaya xwe ya bo çareserîyê nivîsandine û wekî layiha/rapor raberî padîşah kirine. Ji wan burokratên yek jî Ezîz Efendî ye ku musahîbê¹⁶ Siltan Mûradê IVan bûye. Ezîz Efendî xwedîyê layîha ya bi navê “Kanunname-i Siltanî Li Azîz Efendî” ye. Girîngîya vê layîhayê ew e ku di nava layîhayên ku ji Padîşah re hatine pêşkêşkirin de, tenê di vê layîhayê de behsa têkilîyên di navbera Mîrên Kurdan û Osmanîyan de hatiye kirin. Ezîz Efendî, di layîha ya xwe de siyasetên şaş ên Osmanîyan li ser hakim û mîrên Kurdan, bi awayê bêtirs nivîsandiye û xwestiye ev siyasetên şaş werin guhartin ku Osmanî, li hember Sefewîyan mîna demên berê, di sînorên xwe de Kurdan wekî seddê sedîd bixebitînin da ku ji wir ewle bin (Beyter-Ekinci, 2012, 20-27).

Ezîz Efendî, di *Ezîznameya* xwe de nivîsandiye ku, di dema bapîrê Muradê IVan a Selîm Xanê Iem û Suleyman Xanê Iem de, *welatê mîrên Kurdan* ji wan re bi dayîna *welatnameyan/milknameyan*, bi şeklê “*xwedîtîyê/welayeta/milkîyeta mîratî/irsî*” û bi bin rêvebirina wan pejirandiye. Mîrên Kurdan di bergîdana vê de, li hember Îranê, Kurdistan, mîna “*seddê sedîd*” parastiye. Ezîz Efendî destnîşan dide ku berê ev mîrên han, leşkerên xwe yên bi hêzen şêst hezarî, tevî şerê li hember Farisan bûne. Dîsa li gor nivîsandina Ezîz Efendî, niha mîrên Kurd berovajî vê, di bin zilm, tehde û zordarîya hin mîrêmîran/beglerbegan de, digel hilanîna erd û cih û warên wan ji destên wan, digel ku dayîna biyanîyan bi qanûnên Selimê Iem û Suleyman Xanê qedexe ye jî, cihên wan hatiye dayîn û bi awayê bêsedem hatine kuştin. Mîr bê pere hatine hiştin û bi faîzan deyndar bûne û selexuran/tefekar û ketin e rewşeke perîşan de. Ezîz Efendî, bi vî awayî ji sultan Muradê IVan re şîretan dide ku Kurdan li Kurdistanê, li hember Îranê, ji bo parastina sînor careke din bike “*seddê sedîd*” û *mafê* wan ên *mîratî/irsî*” li wan vegefirîne. Wî ev şîretname digel rapora Koçî Beg, li ser daxwaza Muradê IVan nivîsandiye; lêbelê di rapora Koçî Beg de di derheqê Kurdan de tu tişt nehatiye nivîsandin. Ji ber vê jî, rapora Ezîz Efendî hin balkêştir dibe. Di rapora xwe de ji bo çareserkirina *pîrsgirêken Kurd*, bi navê siltan “*xettê humayûn*”/nameya sultanî jî nivîsandiye (Aziz Efendî, 2012, 20-27).

15 Peyva seddê sedîd, di çavkanîyên hevde de pir tê ditin. Seydayê Ehmedê Xanî, di beyteke *Mem û Zînê* de di derbarê Kurd de : “Goya ku li serhedan kilid in/Her taife seddek in sedid in” dibêje. li vir tesbît û meqsedên Xanî, Kurd li ber çavên mutefiqên xwe li hember dijminan wek sed, tampon, hêz hatine ditin û bikaranîn, li ber çavan raddixe.

16 Musahib, wek şewirmend, debir û hevalbendê sohbeta padîşah e.

Ev pelikê fermî yê Ezîz Efendî bi kilam, gotin û gazinên Kurdan ku di wê demê de jîyane piştrast dike. Lewra jî ev wesîqa, di nav wesîqayên Osmanîyan heyî de ji alî dirustbûn û rastgotina bêtirs a di nav burokratên Osmanî de şûna wî pir girîng e ji bo tesbîtkirina rewşa Kurdan ya wan deman.

Muradê IVan li gor şîretnameyê ku daye amadekirin tevgerîyaye, yan na, divê li siyaseta wî bête nihertin. Di nav siyaseta wî de jî sefera Îranê ya ku bi peyman a Qesra Şîrîn a 1639an qedîya, Kurdistan di nav du welatan de bû du perçe (Abdulla, 2009, 172-177).

Tu nûner an jî mîrên Kurdistanê ne di amadekirina vê peymanê de, ne jî di peymanên din ên li ser Kurdistanê hatine çêkirin de nehatin gazîkirin. Eşkere ye ku eşîrên Kurdan heta îro û îro jî bi berdeyamîya xwe ya çûn û hatina dînamîk, di navbera sînorên sînî yên ku li ser Kurdistanê hatine xêzkirin de (Abdulla, 2009, 177) hîn bêhtir ketine rewşeke bigelemşe.

2.5. Di Nêrînên Xanî û Şeref Xan de Kurdistan

2.5.1. Ehmedê Xanî (1650/1-1707) û Dîwana Wî

Seydayê Ehmedê Xanî di nîveka sedsala XVIIan de hatiye dunyayê ku hema hema hemdemê Ezîz Efendî ye û pêvajoyên ku wî li ser mîrên Kurdistan tesbîtkirine jî, bi xwe jîyaye û jê re bûye şahid. Di dema wî de Bedlîs, Hakkarî û Îmadîyeyê, niv-xweserîya xwe wenda kir û ketin di bin serdestîya Osmanîyan. Di 14 salîya xwe de nivîskarîya Dîwana fermî ya Mîr Muhammed Purbelalîyê Mîrê Bazîdê kir. Zavayê Siltan Murad Melek Ehmed Paşa, bi bahaneya ku ew çima tevî sefera Bexdayê nebûye û ew pîroz nekiriye ordî bi ser Mîrê Bêdlîsê Ebdal Xan re şand û dawî li Mîrekîya Bedlîsê anî. Wî dest danî pirtukxaneya taybet a Mîr ku bi hezaran cildan pêk dihat û hemû xezîneya wî ya maddî û manewî. Ya herî balkêş û xerîb jî ew e ku Mahmûdîyan û hin eşîrên Kurd jî, di vê şerî de destek daye Melek Ehmed Paşa. Ji bilî van bûyerên ku kesayetîya Xanî de pir tesîr kiriye ew bû ku şerên berjewendîyên Osmanî û Farisan, li ser Kurdistanê (Xanî, 2010, 19-21). Di wan deman de Osmanîyan, bi hincetên beredayî, sosret û derew, mafê xweserîya Mîrektîyên Kurdan, yeko yeko ji destê wan digirt.

Seydayê Ehmedê Xanî di berhemên xwe de behsa hin ramanên xwe yên di derbareyê rewşa Kurd a sedsala XVIIan kiriye. Ehmedê Xanî, delîlên girîng raberê dîrokê kiriye û bi vî rêyê, bi çavê zanyar û feylesofekî Kurdan rewşa vê serdemê destnîşan kiriye.

Seydayê Ehmedê Xanî di *Dîwana* xwe de tengazerî û qehra gelê Kurd a ser wê rewşa ku li hember yekîtîya Kurdan radiwestin û vê xerab dikin û nexweşîya mîrekîyên Kurd ku ber bi yekîtîyê nayin li ba hev û din, bi qasî şahidîya jîyana xwe bi zimana xwe yê maderî vegotîye.

...

Bextê me ji bo me ra bibit yar/Carek bibitin ji xwabê hişyar
 Rabit ji me jî cihanpenahek/Peyda bibitin me padîşahek
 Şî'rê hunera me bête danîn/Qedre qelesa me bête danîn

...

Ger dê hebuya me padîşahek/Layiq bidiya Xudê kulahek
 Te'yîn bibûwa ji bo wî textek/Zahir vedibû ji bo me bextek
 Hasil bibûwa ji bo wî tacek/Elbette dibû me jî rewacek
 Xemxwarî dikir li me yetîman/Tînane derê ji dest le'îman
 Xalib nedibû li ser me ev rûm/Ned'bûne xerabeyê di dest bûm
 Mehkûmû 'elehî û se'alik/Mexlûb û mut'ê tirk û tacîk

(Xanî, 2011, 36-37; Amedî, 1990, 17).

...

Emma ji ezel Xûdê wesa kir/Ev rûm û 'ecem di ser me ra kir

...

Ez mame di hîkmeta Xûdê da/Kurmanci di dewleta dinê da
 Aya bi çi wechî mane mehrûm/Bi'l-cumle ji bo çi bûne mehkûm

...

Her mîrekî wan bi bezlê Hatem/Her mîrekî wan bi rezmê Rustem
 Bifikir ji 'Ereb heta ve Gurcan/Kurmancî ye bûye şubhê burcan
 Ev rom û 'ecem bi wan hesar in/kurmanci hemî li çar kenar in
 Her dû terefan qebîlê kurmanc/Bo tîrê qeza kirîne amanc
 Goya ku li serhedan kilîd in/Her taîfe seddek in sedîd in
 Ev qulzumê rom û behrê tacîk/Hindî ku bikin xurûc û tehrîk
 kurmanci diben bi xwûn mulettex/Wan jêk vedikin mîsalê berzex

...

Ew xetme ji bo qebîlê ekrad/Wan dane bi şîr û hîmmetê dad

...

Ger dê hebuya me îttifaqek/Vêkra bikira me înqiyadek
 Rûm û 'Ereb û 'Ecem tamamî/Hem'yan ji me ra dikir xulamî
 Tekmîli dikir me dîn û dewlet/Tehsîli dikir me 'ilm û hîkmet (Xanî, 2011, 38-40;
 Amedî, 1990, 18-19).

2.5.2. Şeref Xan û Şerefname (1543-1604)

Şeref Xan, ji xweberhêvî, xwemezindîtîni, bêtifaqî, tim lîdijhevrabûn û li hem-ber hev tûjkirina şûrên Kurdan, gelek gazinc kiriye û li gor rewşa wê demê, wî

riyeke baş nîşanî Kurdan daye. Wî yekîtiya siyasî ya hukümet û mîrekîyên Kurdan pêşniyar kiriye ku bi awayekî federasyon jê hasil dibû û navenda wê yekîtiyê jî, bibûya Cizîra Botan. Lê ji ber tesîra fitne û fesadîya hêzên hakim ku li bêtifaqî û zêdekirina dijminahîya navbera Kurdan dixebitîn û armanca wan “perçe bike û jê sûde wergir e” bû, ev şîreta Şeref Xan li tesîrê mîrên Kurdan nekir û ew gav bi gav ji holê hatin rakirin (Zekî, 2002, 141-142).

Ev gotina Mihemed Emîn Zekî, her çiqas bi çavkanîyekê eşkerê nehatibe pişt-rastkirin jî, dîsa aşkera ye ku Şeref Xan di *Şerefnameya* xwe de ji bo xwendevanên xwe û mîrekîyên wê demê, bi wê pirtûkê re peyamêkê girîng dida. Ew di destpêka *Şerefnameyê* de nexşeya Kurdistan ji bo mîran û gelê Kurd ku di bin rêvebirina wan de nîşan dida; da ku wan wê nexşeyê biparêzin. Heta wekî gotina Mihemed Emîn Zekî ew bikirina yek; lewra tesbîta wî gelek di cih de ye.

3. ENCAM

Di nav salên 1514-16, 1534-56, 1587-1628, 1636-1638, 1724-1732 de tê dîtin ku demên berdewamîya şerên sînoran, di jiyana gelê Kurd de nerihetiyên demên herî giran hatiye dîtin. Jeopolîtîka Kurdistanê bûye sedem ku di navbera du dûgelan de peywira wekî *herêma navber/tamponê* jê re hatiye kifş kirin û ji bo Kurdan jî “*seddê sedîd*” hatiye gotin. Ji ber ku Kurdistan, rêya bazîrganî û leşkerîya di navbera Rojhilat û Rojavayê de bû, mahsûlên ajalan, xwarinên curbicur, pez û hirî jî bûye sedem ku bala wan hêzên dagirker bikêşe. Bi vî awayî Kurdistan bûye navenda propagandayê ji van dûgelên sunnî û şîî re û bûye herêma şerê sar.

Di van şerên dagirkerîyê de bi tu awayî berjewendîyên neteweyî yên Kurdan çênebûne û Kurd wekî pîyon hatine bikaranîn; Kurdistan jî digel wendabûnên mirovên bêhêjmar hatiye mêtîngehkirin. Di navbera Diyarbekir û Wanê *mîrekîyên Kurdên xweser* jî ji sala 1650 heta 1730an bi tevahî hatine dîlgirtin. Ji holê rakirina wan a bi tevahî jî, di serdema ber bi nîvê ss. XIXan ve temam bû.

Di rewşa mîrekîyên Kurd de çî ji aliyê *Layihaya Ezîz Efendî* û çî jî ji aliyê berhemên filozofê Kurd Seyda Ehmedê Xanî û dîroknas Şeref Xan ve be, di navbera Osmanî û Îranê de wê demê û bi şûn ve jî, her tim rola ku bo statûya Kurdan hatiye eyarkirin: *Seddê sedîd*, erdnîgarîya navber û tamponbûn e. Ji ber ku Seyda Ehmedê Xanî hemdemê Ezîz Efendî bûye, ew bi berhemên xwe li hember statûkoya Osmanîyan rawestîyaye; nûnerîya nêrîna Kurdna kiriye û ji Osmanîyan re bûye bersiv.

4. ÇAVKANÎ

Arşiv

Topkapı Sarayı Arşivi E 11969.

Pirtûk û Lêkolîn

- Abdulla, Nejat (2009). İmparatorluk Sınır ve Aşiret. Çeviren: Mustafa Aslan. İstanbul: Avesta Yay.
- Abdullah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî, Die Resâlû-ye Falakiyya, (weş. Walter Hinz), Wiesbaden 1952.
- Açar, Cafer; Gümüş, Ercan (2018), XVII. Yüzyıl Başlarında Safevi-Bradosti İlişkileri ve Dimdim Kalesi Kuşatması, Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Ağustos 2018, Yıl 11, Sayı XXXV, ss. 629-656.
- Akdağ, Mustafa (1995). Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi. C.I, İstanbul: Cem Yay.
- Alanoğlu, Murat (2017). Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anab. Dalı, Teza çapnebûyî, İstanbul.
- Amedî, Zeynelabidin (1990). Mîzanu'l-Edeb (Çapxane ne diyar e)
- Ardalan, Sheerin (2011). Erdalan Kürtleri. Çeviren: Heval Bucak. İstanbul: Avesta Yay.
- Aydeniz, Veysel (2012). Akkoyunlu-Kürt İlişkileri. İstanbul: Nûbihar.
- Aziz Efendî, "Kanunname-i Siltanî Li Aziz Efendî", Berlin Staatbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Nr. 227, Ms. or. quart 1209, Teil 11.
- Baykara, Tuncer (1988). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Bayraktar, Uğur (2015). Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890, Boğaziçi Üniv. Atatürk Institute for Modern Turkish History, Dissertatiton of Doctor of Philosophy, İstanbul.
- Beyter, Önder-Ekinci, Rêzan (2012). Kürd Mirlerinin Muktedir Oldukları Zamanda Yaptıkları Hizmetler. "Kanunname-i Siltanî Li Aziz Efendî". Türkçeye Çevirenler: Beyter, Önder-Ekinci, Rêzan. *Kürt Tarihi, Sayı: 2* (Ağustos-Eylül), 20-27.
- Campanile, R. P. Giuseppe (2009). Kürdistan Tarihi. Çeviren: Heval Bucak. İstanbul: Avesta Yay.
- Çağlayan, Ercan (2017). "16. yy.da Süveydi ve Hoy Zaza/Dumbeli Emirlikleri", Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yay., İstanbul, 53-76.
- Çiftçi, E . (2015). Administrative Structures in the Upper Ottoman Kurdistan During the 18th Century. Nûbihar Akademî, 1 (4), 40-54. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/nubihar/issue/34977/388112>
- De Clavijo, Ruy Gonzales (1993). Anadolul Orta Asya ve Timur. Tercüme: Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: 1993
- Dêreşî, Seîd (2011). Dîwana Feqîyê Teyran, Tîpguhêzî ji tîpên Erebi bo tîpên Latînî: Dewlet Elî. Diyarbakır: Wêşanên Lîs.
- Ehmedê Xanî (2010). Mem û Zîn. Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım, İstanbul: Avesta Yay.

- Ehmedê Xanî (2011). Mem û Zîn. Amadekar: Huseyn Şemrexî. İstanbul: Nûbihar.
- Ekinci, Rêzan (2012). Azîz Efendî'nin Islahatnâmesi Üzerine. *Kürt Tarihi, Sayı: 2* (Ağustos-Eylül), 12-19. İstanbul: İmaj Matbaacılık.
- Ekinci, Mehmet Rêzan (2010). Şırnak'ın İdarî Taksimatı ve İdarî Alanda Meydana Gelen Değişimler (1845-1918). In Doru N. (Ed.), *Symp. of the International Şırnak and Its Vicinity* (pp. 487-503). Ankara. Turkey: MRK Baskı.
- Xoce (Mewlana) Mehmed Sadeddîn Efendî, (1279). Tacu't-Tewarîh, Cild: 2, İstanbul: Tab'hane-i Amîre.
- Jwaideh, Wadie (2009). Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi. Çeviren: İsmail Çeken-Alper Duman. İstanbul: İletişim.
- Lazarev, M. S.; Mihoyan, Ş. X. (Ed.), (2001). Kürdistan Tarihi. Rusçadan Çeviren: İbrahim Kale. İstanbul: Avesta Yay.
- Özcoşar, İbrahim (2017). "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürd İlişkilerine Giriş", Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yay., İstanbul, 9-37.
- Safrastian, Arshak (2007). Kurd û Kurdistan. Werger: Ergîn Opengîn. Stenbol: Avesta.
- Sakaoğlu, Necdet (1999). Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı, İstanbul: Oğlak Yay.
- Sertoğlu, Midhat (1992). Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (1653). Hazırlayan; İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay.).
- Şemsi, M. İ. (2010). Şerefname ve Şerefxanê Bedlisi. Çeviren: Hejarê Şamil. İstanbul: Avesta yay
- Şeref Han (1998). Şerefname. Çeviren: M. Emin Bozarslan. İstanbul: Deng Yay.
- Şeref Xanê Bedlîsî, (2012). Şerefname. Werger: Ziya Avcı. İstanbul: Avesta Yay.
- Ünal, Mehmet Ali (2006). XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Timar Tevcihleri. In Özcoşar İ.; Güneş H. H. (Ed.), *1st International Symposium of Mardin History Papers* (pp. 281-298). İstanbul: İmak Ofset Basım yayın.
- Yaşın, Abdullah (2011). Tarih Kültür ve Cizre. İstanbul: Kent Işıkları.
- Zekî Beg, Mehmed Emîn (2002). Dîroka Kurd û Kurdistanê, Ji Soranî bo Kurmancî: Ziya Avcı. Stenbol: Avesta.

Extended Abstract

In the 16th and 17th centuries Kurdistan was in the midst of the Ottoman-Safavids conflicts and in the previous centuries it was subjected to the struggles and attacks of forces such as Persians- Alexander the Great, Sasani-Byzantine, Seljuk and Mongol. Due to its geographical richness, fertile land and silk road trade routes and being on transit routes, Kurdistan had attracted attention of many states. Because of its geopolitical position, it was an intermediate geography between east and west, and the role of being a buffer zone had been imposed on them in the struggles between these forces. Due to its geopolitical position and the fact that it was an intermediate geography between east and west, the role of being a *buffer zone* had been imposed on the Kurdistan in the struggles between these forces. One of the obstacles to the establishment of a long-lasting, large state in this region is probably arisen from being on the transit line and struggle arena.

The struggles of Safavid and Ottoman, which were two great powers that had been growing since the Beginning of the 16th century, were also conducted on these lands. The Kurdish Emirates, which lacked the ability to establish their own political unions during this period, had to choose between these two forces. The reason for this preference was stemmed from pragmatist reasons and the relationship they established was symbiotic. The Kurdish Emirates had planned to remain autonomous and independent between the two powers as they used to be. While some of those emirates allied with the Safavids during these struggles, a great majority of them involved in by the side of Ottomans. 8 Kurdish *meliks* and 25 Kurdish *mîrs*, who took sides with the Ottoman, allied with the Sultan Selim I through Îdrîsê Bedlîsî in order to secure the rights in the territories under their autonomous administrations. According to the treaty, which is known as the Treaty of the Rulers, they would take part in the Ottoman side against the threats from Iran, so that they would protect their autonomous rights from father to son. Kurdish *meliks* and *mîrs* had removed the Safavids from Kurdistan in a short time through the alliance formed with the Ottoman State. As a result of this alliance, the eastern frontier of the Ottoman Empire successfully covered the present border of Iran.

The Kurdish *meliks* and *mîrs*, with whom the Sultan Suleyman I renewed the treaty, continued to protect their hereditary rights of territorial sovereignty for a long time. With this treaty, the Kurds undertook the role of solid barricade (*seddê sedîd*) against the possible raids from Iran on the Ottoman eastern frontier. However, the treaty that Selim I and Suleyman I confirmed that it would continue throughout the existence of the Ottoman Empire, Began to deteriorate with the centralization policies of the Ottoman Empire after the 17th century. The treaty was ignored within the framework of centralization policies in the administration and the territories of Kurdish hereditary rulers were started to be confiscated. As a result of the deterioration of the Treaty and the termination of their existence on their own land, the region between the Ottoman and Iran became more open to the Iranian attacks. Aziz Efendi, one of the advisors of the Sultan Murad IV, criticized and determined in his report that the unlawful seizure of the Kurdish *mîrs'* lands resulted in the

region to become open and complicated for the Iranian influence. It was indicated that Kurds had performed their mission of establishing a solid barricade against the Iranian threats in the region, but it was deteriorated by the Ottomans. Aziz Efendi stated in his report that the state would be free from the troubles as a result of the transfer of the rights/lands of the Kurdish emirs to the Sultan. The Kurdish philosopher Ehmedê Xani, who was almost contemporary of Aziz Efendi, criticized the Ottoman policies with similar findings in his work, *Mem û Zîn*. Both Ahmede Xanî and Şeref Xan (in his work of *Şerefname*) addressed the negative effects of the Ottoman centralization policies on the Kurds, and they proposed a solution from their perspective. The inconsistencies in Ottoman politics and the mission determined for Kurds of establishing a buffer zone and solid barricade against the threats from Iran had been criticized in all of these works.